

З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДНИХ СТРУКТУР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ВІЛЬНОДУМНИМИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

У статті проаналізовано проблему стану свободи слова на початку XIX ст. в Російській імперії, показано на конкретних прикладах з життя таких видатних представників інтелігенції, як публіцист А.П.Куніцин, поет О.С.Пушкін і письменник і етнограф В. Даль, наскільки згубно позначалося на їх прогресивному творчості цензурне переслідування, заслання і неправдиве рішення корумпованих судів.

Ключові слова: *цензурний статут, Вітчизняна війна 1812 р., імператор Олександр I, вільнодумство, народна стихія, повстання декабристів, спалення книги А.П.Куніцина, посилення О.С.Пушкіна, суд над Володимиром Далем.*

Початок XIX століття ознаменувався проведенням імператором Олександром I, вступивши на російський престол в 1801 році, помірно-ліберальних реформ, розроблених Негласним комітетом і найближчим соратником імператора М.М.Сперанским. Олександр I критично ставився до того порядку в Росії, який панував в кінці XVIII в. Ще в 1796 р., напередодні свого царювання, він писав своєму ліберальному вихователю та вчителю Лагарпу: «Господствует неимоверный беспорядок, грабят со всех сторон; все части управляются дурно» [1, с.37].

Програма Олександра I його сподвижників до війни з Наполеоном в 1812-1814 рр. почала опиратися на теорію про «законосвободних» установах як нормі політичного ладу, що забезпечує умови мирного розвитку країни та охорони її як від революційних потрясінь, так і від урядового деспотизму. Яскраво дана теорія проявилася при обговоренні та прийнятті 9 червня 1804 р. першого цензурного статуту, вирішального проблеми з урахуванням інтересів і суспільства, і імператорського правління. Тому в доповіді міністра народної освіти П.В.Завадського, який він представив Олександрю I, справедливо підкреслювалося, що «...цензурный устав служит, как видно по всему его содержанию, не для стеснения сочинителей и издателей книг, а для ограничения, напротив, произвола цензоров и не для стеснения свободы мыслить и писать, а единственно для принятия пристойных мер против злоупотребления».²

Намічена програма почала, хоча і повільно, здійснюватися на ділі. Приклад показував сам імператор. Декабрист І. І. Пущин в своїх спогадах «Записки о Пушкине» наводить такий епізод з історії відкриття Царькосельського ліцею напередодні війни 1812 р.: «Смело, бодро выступил профессор политических наук Александр Петрович Куницын и начал не читать, а говорит об обязанностях гражданина и воина... В продолжение всей речи ни разу не было упомянуто о государе; это небывалое дело так поразило и понравилось императору Александру, что он тот час прислал Куницыну Владимирский крест – награда, лестная для молодого человека...» [2, с.18]. А.П.Куніцин був одним з передових людей свого часу: вчений і публіцист, талановитий педагог, користувався великою повагою і

² Цит. по книге: Жирков Г.В. История цензуры в России XIX-XX вв.: Учебное пособие. М.: Аспект Пресс, 2001. -368 с.

любов'ю серед молоді; Пушкін писав про нього: / «Он сотворил нас, / Он воспитал наш пламень ...».

Однак все змінилося після перемоги Вітчизняної війни 1812 р. Вона викликала серед населення Російської імперії небувалий сплеск масового патріотизму і в той же час вона поставила в скрутне становище імператора Олександра I (1801-1825). Він відчував прагнення суспільства обмежити самодержавну владу, вбачаючи небезпеку для неї в загальному піднесенні, ведучи до розмов про свободу, конституцію і т.п. Перший в Росії цензурний статут ліберального змісту, прийнятий Олександром I 9 червня 1804 р., вже був не в змозі присікати такі розмови у відкритій пресі.

У 1839 р., озираючись на події Вітчизняної війни 1812 р., Ф.Н.Глінка - поет і учасник Бородинської битви, в багато чому випереджаючи свій час, створив в одному з віршів у вищій мірі виразний образ занепокоїної війною з узурпатором Наполеоном народної стихії: /«О, как душа заговорила! /Народность наша поднялась: /И страшная России сила/ Проснулась, взвихрилась, взвилась!»[3].

Як показали подальші події, що призвели до виступу декабристів на Сенатській площі 14 грудня 1825 р., побоювання імператора були не марні. Вища цензурна інстанція - Головне правління училищ, що мало новий склад, стає оплотом у проведенні нової політики Олександра I в посилюванні цензурного режиму. Під його гніт потрапляли навіть ті особистості, які на початку правління імператора були обласкані владою, неодноразово нагороджувались особисто Олександром I. Наприклад, після Царськоселянського ліцею Куніцин викладав у Петербурзькому університеті, але в 1921р., по рекомендації цензорів, був звільнений за ліберальний образ думок, а його, кавалера Володимирського хреста, книгу «Право естественное» було спалено. Природно, що в такій обстановці цензурного гніту А.П.Куніцин вже не зміг творити плідно.

Більш сильне покарання за своє вільнодумство поніс неабиякий поет О.С.Пушкін, який раніше неодноразово був обласканий Олександром I. Одного разу, після війни 1812 р., імператор, гуляючи в Царськосельському саду, зустрів там директора ліцею Енгельгардта і запросив з ним пройтися. «Энгельгардт, - сказав йому государ, - Пушкина надобно сослать в Сибирь: он наводнил Россию возмутительными стихами; вся молодежь наизусть их читает...» [2.с.47].

Однак клопотання Енгельгардта подіяло і в кінці-кінців Олександр Пушкін був за вольнолюбиву поезію, епіграми засланий не в Сибір, а в свій зубожілий маєток у Псковській області. Там його в глушині відвідав лицейський однокашник, майбутній декабрист І.І. Пущин, який пізніше написав: «Кони несут среди сугробов, опасности нет: в сторону не бросятся, все лес, и снег им по брюхо, править не нужно. Скачем опять в гору извилистою тропой; вдруг крутой поворот, и как будто неожиданно вломились с маху в притворенные ворота, при громе колокольчика. Не было силы остановить лошадей у крыльца, протасили мимо и засели в снегу нерасчищенного двора... Я, - продовжує І.І.Пущин, - оглядаюся: вижу на крыльце Пушкина, босиком, в одной рубашке, с поднятыми вверх руками. Не нужно говорить, что тогда во мне происходило. Выскакиваю из саней, беру его в охапку и тащу в комнату. На дворе страшный холод, но в иные минуты человек не простужается. Смотрим друг на друга, целуемся, молчим. Он

забыл, что надобно прикрыть наготу, я не думал об заиндевевшей шубе и шапке» [2, с.51].

Перший поет Росії у вигнанні ... Що може бути гірше для його друзів і багатьох шанувальників ... Однак це було лише початком суворого покарання за вільнодумство літераторів за їх епіграми на царських сановників. А незабаром за їх «честь» і «достоїнство» завзято почали боротися за вказівкою цензорів і жандармів обюрокрачені суди всіх рангів, що чітко простежується на історії судового процесу на початку 20-х років XIX ст. над мічманом, випускником елітного Морського корпусу Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга - безпосереднього начальника батька Володимира І.М.Даля - головного лікаря Російського Чорноморського флоту.

Не з огляду на пояснення Далья про те, що «У нас, - тобто на Русі - здавна аж до його часу, - епіграма прийняла вид колкой насмешки над каким-либо лицом», ряд дослідників [4,с.504], орієнтуючись тільки на журналістичнознавче визначення цього жанру в радянський час як «... короткое, часто в виде монострофы, сатирическое стихотворение, направленное против *негативного социального явления...*» (виділ, нами. - *Авт.*) [5,т.1,с.310], дивуються, чому розклеєна в ніч із 19 на 20 квітня 1823 р. по Миколаєву нижченаведена епіграма викликала бурхливе обурення ображеного віце-адмірала й породила його донос в аудиторіатський департамент морського міністерства на підозрюваного мічмана Далья. Після виявлення нової епіграми при обшуку квартири В.Далья справа була передана в суд. «Саме це суворе послання, - пише Ю.П. Фесенко, - поклало початок вражаючому і за нинішніми мірками судовому спектаклю. Мабуть, перед нами єдиний випадок у російській літературі XIX ст., коли написання аж ніяк не антиурядових і взагалі не політичних епіграм привело до такого допитливого розгляду» [6,с.47].

Випадок не єдиний. Треба враховувати, що ображена особа швидко визначила в малозаселеному Миколаєві адресата й автора епіграми, тоді як в інших подібних випадках цього не було зроблено, а не тому, що епіграма була не проти «негативного соціального явища». Широко відомі сьогодні епіграми О.С. Пушкіна, приміром, на неугодних йому персон, снували начебто поза їх автором, він не був відомий цим персонам як епіграматист (за Далем), тобто Пушкін не залишав «видимого сліду», хоча багато хто здогадувався, в тому числі і імператор Олександр 1, що злободенні й непримиренні епіграми належали йому [7,с.471. У вірші «О, муза, пламенной сатиры!» він, зокрема, відзначив: «А вы, ребята подлецы, - / Вперед! Всю вашу сволочь буду / Я мучить казнию стыда! / Но если же кого забуду, / Прошу напомнить, господа! / О, сколько лиц бесстыдно-бледных, / О, сколько лбов широко-медных / Готовы от меня принять / Неизгладимую печать!».

Коментуючи цей твір, дослідниця Ю. Русакова особливо підкреслила, що «Рукопису цього вірша не збереглося. Приятелі Пушкіна С.А. Соболевський і Д.А. Еристов зберегли у своїй пам'яті ці безцінні рядки й - що так важливо! - їхнє призначення: «Пушкін хотів видати особливу книжку епіграм і приготував для неї повідомлювану нині передмову» [7,с.30-31].

Як відомо, така книга, за зрозумілими причинами, тоді не була видана. Інакше доля Пушкіна могла бути багато в чому схожою з долею Далья. І випадок допитливого розгляду творчості поета міг би багаторазово повторитися. Однак і вищенаведений вірш, і коментар наводять на думку, що Пушкін був більш

обережний, тобто усвідомлював, що в його столітті «лбы ширококомедные» не прощають «острой и колкой мысли». Для них, як і для Грейга, «особиста честь» вище батьківщини.

Хоча друга епіграма Даля на цього офіцера флоту вищого рангу спростовувала першу, по суті, вона загострювала її. Задум у Даля-публіциста був ясний: колючим глузуванням розголосити мерзенні комерційні операції віце-адмірала і його «любовные» пристрасті до «той польке, что годика три назад «Приехала взявши какой-то подряд». Він виразно проступає в повному тексті першої одинадцятирядкової епіграми, яка закінчується словами:

Подрядчица скоро до всех доберется! *Профессоры Руски язики А. Мараки*» [8, арк. 1-10б, 68].

На першому плані фігурує професор А. Маракі, але за його спиною стоять Грейг і його коханка.

Друга дванадцятирядкова епіграма, знайдена при обшуку у Даля, на наш погляд, більш композиційно витримана. «Прихований» натяк на перший її варіант, хоча й завуальований, однак проступає чітко і ясно, і повинен був, на думку їх автора, привести суддів до рішення про непричетність В. Даля до першої епіграми. Ось уривок другої епіграми:

«Та полька не полька, а лейка, жидовка,

Сатирик в герольдии знать не служил.

Сестра ее мать, такая ж торговки

Подрядами ставят что Бог подарил...» [8, п. 69].

Однак порівняння епіграм не залишає місця, на нашу думку, для сумніву про приналежність їх різним авторам. Не прийняли доводів В. Даля й судді, хоча із цього приводу є й інші думки. «Безперечно, - пише Ю.П. Фесенко, - різноманіття в написанні повинне було утруднити пошук призвідників. Розклеювання листівок навряд чи здійснювалося одною людиною. Тому, незважаючи на зізнання В. Даля у написанні другої епіграми й відмова від авторства першої, обидві вони лише приблизно можуть належати йому. Даль займає чітку позицію не вплутувати нікого зі своїх приятелів. Він холоднокровно обходить каверзні пастки й незмінно викриває несправедливий суд [6, с. 48]. У 1841 р. в «Автобиографической записке», опублікованої в «Русской старине» у 1878 році, В. Даль ствердно сказав: «Если сочинителя обвиняют в чем-либо, основываясь на сочинениях его, то ему позволено оправдываться тем же: своими сочинениями». Ці слова дають нам підставу стверджувати, що як ні відхрещувався В. Даль від першої епіграми, вона все-таки належала йому - неспокоїному справедливому публіцистові.

Можливо, він приймав активну участь у літературній обробці першої епіграми, котру міг першим не точно продекламувати хтось із друзів Даля на одній із вечірок того періоду його життя, так як напрошується питання, навіщо він написав другу епіграму? Все це потребує додаткового, більш глибокого дослідження. Цим прийомом Даль користувався двічі: в 1823 р. у справі про епіграми, й у 1832 р. при забороні його казок.

На суді молодий мічман, В. Даль, дворянин, недавній випускник елітного Морського корпусу на очах усього флоту кинув виклик тому, хто заплутав у страшних зловживаннях, «особливо з господарського керування» віце-адміралові, уміло використовуючи для свого виправдання той самий твір, що стався йому в

провину. Все це свідчить про високу громадянську позицію молодого публіциста Даля, який не захотів миритися із грубими безладдями на Чорноморському флоті.

Відомо, що Даль відповів відмовою на вимогу комісії від 13 вересня 1823 р. підтвердити неупередженість судового розгляду [8,арк.51]. Комісія не взяла до уваги його протесту, а лукавий віце-адмірал Грейг 23 вересня того ж року зізнався: «...я не визнаю його як такого, хто заслуговує поваги, і тому в приклад іншим... думаю: підсудного - мічмана Даля, розжалувати у матроси на шість місяців» і тримати «при каманде арестованных» [8,арк.5-6 об].

Що це означало в дійсності, можна дізнатися з мемуарів Ф.Ф.Вигеля (1786-1856) – приятеля О.С.Пушкіна, літератора, таємного радника, із травня 1823 р. – чиновника по керуванню Новоросією й Бессарабією, із грудня 1824 р. по червень 1826 р. – бессарабського віце-губернатора, який у своїх «Записках» відзначив, що, гостюючи у Грейга 13 вересня 1823 р. , довідався про спорудження ним підземного саду й після огляду виритої ями записав: «...и эти затеи, исключая трудов арестантских рот, стоило больших денег; трудно представить всю изощренность иезуитских унижений, выпавших на его (Даля)(Прим.наша М.Є.) долю». Як свідчив Ф.Ф.Вигель, через рік, або півтора, яму довелося заривати. Тобто після закінчення розжалування мічмана Даля і його наступного від'їзду з Миколаєва, риття котлована втрачає своє призначення – як найбільше принизити вільнолюбного дворянина – матроса-арештанта В.Даля, настроїти проти нього численних друзів і знайомих у флоті й Миколаєві.

Однак люди, що близько знали справжню сутність правдолюбивого Даля, не тільки не відвернулися від нього але, навпаки, усіляко сприяли йому після арештантського строку знайти спокій і впевненість у свої сили і найголовніше – художньо-публіцистичних здібностях.

Разом з тим варто враховувати, що задум створення епіграм О.С.Пушкіним і поведінка Даля на суді не мали характеру «політичної боротьби й прямого заперечення всього віджилого», як це було у декабристів в 1825 р.

До того часу для керівництва країною стає неприйнятним те протиріччя, яке виразно було видно між першим цензурним статутом і соціально-політичним станом суспільства, ідеями ліберального документа та ідеями, які поділяли їх тоді у владі, що на собі, своїй творчості добре усвідомили такі непересічні особистості ХІХ століття, як Куніцин, Пушкін і Даль.

Література

1. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX-XX вв. :Учебное пособие /Г.В.Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368с.
2. Пущин И.И. Записки о Пушкине. Переизд. Оформление И.Кошкарёва /И.И.Пущин. – М.: «Дет.лит.», 1975. – 63 с.
3. Глинка Ф.Н. Стихи //Сборник стихов и песен об Отечественной войне 1812 г. – Режим доступа: <http://www.museum.ru/1812/Library/poetry/index.html>.
4. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для сред. и ст.возраста /Худож. Ю.Иванов; послесл. В.П.Аникина. /В.И.Порудоминский. – М.: Мол.гвардия, 1985. – 222 с.: ил.- (Пионер – значит первый; Вып.86).
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. –М.: Русский язык, 1978-1980.
6. Фесенко Ю.П. Проза В.И.Даля. Творческая эволюция. /Ю.П.Фесенко. – Луганск; Санкт-Петербург: Альма-матер, 1999. -262с.

7. Пушкин А.С. Сто стихотворений и десять писем /Сост.и коммент. Ю.Русаковой. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 352 с., с илл. – («Тебе в дорогу, романтик»).
8. РГА. – ВМФ. – Ф.33. – Оп. 2. – Д. 213.

Евдокимов Н.А. Из истории взаимоотношений властных структур российской империи с свободомыслящими представителями интеллигенции в начале XIX в.

В статье проанализирована проблема состояния свободы слова в начале XIX в. в Российской империи, показано на конкретных примерах из жизни таких выдающихся представителей интеллигенции, как публицист А.П.Куницын, поэт А.С.Пушкин и писатель и этнограф В.Даль, насколько пагубно сказывалось на их прогрессивном творчестве цензурное преследование, ссылка и несправедливые решения коррумпированных судов.

Ключевые слова: цензурный устав, Отечественная война 1812 г., император Александр I, свободомыслие, народная стихия, восстание декабристов, сожжение книги А.П.Куницына, ссылка А.С.Пушкина, суд над Владимиром Далем.

Evdokimov N.A. From the history of relations between the power structures of Russian Empire with the free-thinking intelligentsia in the beginning of XIX century.

Problem of the freedom of speech in the beginning of XIX century in Russian Empire is analyzed in the article. It's illustrated how censorship persecution, exile and false solutions of corrupt courts adversely affected for specific examples from the life of such outstanding intelligentsia as essayist A.P.Kunitsyn, poet A.S. Pushkin, writer and ethnographer V. Dahl.

Key words: censorial statute, War of 1812, emperor Alexander I, freethinking, Decembrists rebellion, burning A.P.Kunitsyn's book, exile of A.S. Pushkin, trial of V. Dahl.

Рецензент: **Єрхов Г.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
8.03.2012